

І. О. Іншакова,*канд. філол. наук, доц.,
Криворізький державний педагогічний університет,
доцент кафедри української мови;***А. Є. Іншаков,***канд. філол. наук,
Криворізький державний педагогічний університет,
старший викладач кафедри дошкільної освіти*

КОЛЬОРОВА ПАЛІТРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Статтю присвячено актуальній проблемі формування системи кольороназв, зокрема середньоукраїнського періоду. Встановлено основні джерела виникнення кольороназв: полісемія, лексико-морфологічні засоби, запозичення. Мовна традиція XIV – XVIII ст. засвідчує активне використання кольороназв, відомих іще в XI – XIII ст., що є показником високого ступеня збереження спільнослов'янського лексичного шару в аналізованій групі. Доведено, що до кінця XVII ст. остаточно сформувалася лексико-семантична група кольоропозначень.

Ключові слова: кольороназва, дериват, кольорономен, лексема, похідні, лексико-семантична група, середньоукраїнський період.

У лінгвістиці увагу мовознавців постійно привертають питання історії становлення та розвитку окремих тематичних груп на різних етапах мови, зокрема, значно посилюється інтерес дослідників до історії кольоронайменувань.

Відповідні історичні розвідки актуалізовані в роботах Р. Алімпієвої, Н. Бахліної, Г. Герне, В. Горобця, А. Заремби, О. Іссерлін, В. Московича, Ю. Норманської, Н. Пелевіної, М. Суровцевої, Л. Ткач, П. Хілла, М. Чікало та ін. На них ґрунтуються сучасні теорії вивчення кольороназв.

Назви кольору здебільшого виражаються граматичною категорією прикметника, рідше – граматичними категоріями дієслова, іменника, прислівника. Від назв кольорів можливе утворення похідних, що втратили ознаку кольору. Утрата ознаки кольору відбувається й у фразеологізмах. Тому семантична структура назв кольору перебуває в русі, ускладнюється іншим змістом.

За походженням лінгвісти поділяють найменування кольорів на первинні, що не збігаються в сучасній мові з іменниками-референтами, означають абстрактні колірні якості – *чорний, червоний, жовтий, зелений* (їхнє походження розкривається за допомогою етимологічного аналізу), та вторинні, утворені за колірною подібністю до предметів і явищ навколишнього світу (*рожевий, калиновий, буряковий*).

Лексико-семантичне поле кольоративів складається з ядра (первинний шар лексики – пряма номінація, співвідносний із хроматичним і ахроматичним спектрами) й периферії – вторинні номінації кольорів, композити, фразеологізми.

Важливим для процесу становлення, функціонування розглядуваної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом є діахронічне дослідження кольороназв, зокрема й середньоукраїнського періоду. XVII ст. – період завершення процесу формування абстрактних позначень для основних кольорів, оформлення сучасних груп і мікрогруп, появи значної кількості назв для змішаних кольорів. Це й зумовило вибір теми статті та її актуальність.

Мета статті – визначити специфіку побутування українських номенів на позначення кольорів середньоукраїнського періоду. Завдання полягає в опрацюванні відповідних теоретичних джерел, доборі фактичного матеріалу, його систематизації. На основі одержаних результатів можна зробити висновки та узагальнення.

Об'єкт дослідження – лексико-семантична група кольороназв.

Предмет – функціонування цієї тематичної групи, виявлення закономірностей оформлення груп і мікрогруп кольоронайменувань.

Методи дослідження зумовлені метою й поставленими в статті завданнями. Основними є описовий з його універсальними прийомами спостереження, систематизації та інтерпретації мовних фактів і явищ, дослідження структури семантичного наповнення кольоропозначень, метод статистичних підрахунків.

Наукова новизна статті полягає в тому, що цілісно й системно подано аналіз лексики середньоукраїнського періоду, що називає колір. Теоретична та практична цінність отриманих результатів сприятиме з'ясуванню загальних положень дослідження лексики в межах тематичних груп на різних хронологічних зрізах, зокрема, середньоукраїнському. Дібрані матеріали вказують на специфіку, національну своєрідність української мови, обґрунтовують тенденції еволюційного становлення лексико-семантичної групи кольороназв, засвідчують сталий її розвиток.

Джерельною базою стали «Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» Є. Тимченка. Фактичний матеріал у статті подаємо за вказаним джерелом, зазначаючи в дужках першою цифрою номер книги, а другою – відповідну сторінку.

У двох книгах виявлено майже 120 кольоролексем. З-поміж них шість десятків становлять прикметники, понад 30 – іменники, близько 20 – дієслова. Це традиційні основні кольори, успадковані з праслов'янського, давнього руськоукраїнського періодів (*білий, чорний, червоний, синій, жовтий, зелений* та їх відтінки), зрідка фіксуємо назви змішаний кольорів (*сірий, коричневий*) і нові групи – *фіолетового та оранжевого* кольорів.

Ахроматичний спектр складають *білий, чорний, сірий* кольори.

Номен *білий* успадкований з індоєвропейської мови, мовознавці роблять висновок про тісний зв'язок його з назвою металу (срібло) [1].

У спільнослов'янську епоху прикметник *білий* (від основи *bělъ) означав назву кольору, із таким значенням уживається в усіх сучасних слов'янських мовах.

Успадкований із праслов'янського періоду кольорономен *білий* був широко вживаним у давній руськоукраїнській мові.

У середньоукраїнський період виявлені переважно похідні іменники, наприклад: *близна* (1, с. 79) «збірна назва дрібної риби різного сорту»; *блילו* (там само) «білило»; *блликъ* (1, с. 80) «білильник»; *бллость* (там само) «білизна»; складні деривати *бллокось* (там само) «різнокольорова шовкова тканина»; синоніми на позначення жінки *бллоголова* (там само); *блложонка* (там само).

Менше зафіксовано прикметників: первинний непохідний прикметник *блльий* (там само) та складні деривати *блловдячний* (там само) «ніжно-білий»; *бллоголовский* та не повноголосна форма *бллогловскій* (там само) «жіночий»; *бллодробный* (там само) «мілкий білий» та поодинокі трапляються дієслова: *убллити* (2, с. 411) «обілити, очистити»; *збллти* (1, с. 304) «побілити».

Ціла низка дериватів, складних слів є свідченням високої продуктивності кореня *біл-* у розглядуваний період.

Часто побутували похідні, складні деривати від кольороназви *чорний* (праслов'янська основа *čьrnъ-). Це архаїчне позначення кольору було успадковано з

попередніх епох. Переважали аналізованого періоду іменники. Наприклад: *чернуха* (2, с. 479) «рослина спора (у хлібі)»; *чернь* (там само) «чернь, простий народ»; *чорнушка* (2, с. 484) «рослина чорнушна трава»; від суфіксального деривата *чернець* (2, с. 479) утворені похідні *чернецтво* (там само); *чернечество* (там само); *черниця* (там само), виявлені складні деривати *чернокнижство* (там само) «чорнокнижжя, чорна магія»; *чорнокнижникъ* (2, с. 484).

Значно менше виявлено прикметників: *чернечій*, *черницькій* (2, с. 479); *чернявий* (там само) «чорнуватий; брюнет»; *чорнявий* (2, с. 484) «з чорним волоссям»; складний дериват *чорноокій* (там само) «чорноокий» та спорадичних дієслів і їх форм: *очернїти* (2, с. 77) «почорніти»; *очернїлий* (там само) «почорнілий».

Побутувала незначна кількість номенів на позначення *сірого* кольору. Сам кольорономен походить із праслов'янської форми **sěřь* «сірий, світлий». Це первинний прикметник *сивий* (2, с. 319) та похідні *сивизна* (там само) «сивина, старість»; *осивїлий* (2, с. 53) «посивілий»; інші лексеми – *шарый* (2, с. 489) (пол. *szary*) «сірий»; мабуть, *шедивый* (2, с. 492) (пор. пол. *szedziwy*; чес. *šediwy* – сивий та похідне *шедивость* «пристаркуватість, дряхлість»).

Група *червоного* кольору та його відтінків була найбільш розмаїтою. Лексеми на позначення *червоного* кольору утворені від праслов'янських основ **rudh-* (пізніше лексема *рудий* відсувається на периферію) та **čьrv-*. Слова із коренем **čьrv-* (*червлений*, *червчатий*, *чермний*), широко вживані в староукраїнській мові, із XVII ст. витісняються номеном *червоний*, який поступово стає абстрактною кольороназвою цієї групи. Виявлено більше двох десятків номенів, переважають прикметники та дієслова. Наприклад: *порудїти* (2, с. 178) «порудіти»; *рудавий* (2, с. 299) «рудуватий»; *почервонити* (2, с. 202) «пофарбувати в червоний колір»; *почирвонити* (2, с. 203); *червленица* (2, с. 478) «багрянниця»; варіанти *червоность* (там само) «червоність»; *чьрвоность* (2, с. 487) «червоність»; *червоний* (2, с. 478); *чирвоный* (2, с. 481) «червоний»; *червонїти* (2, с. 478) «червоніти»; *червонїтися* (там само) «червонітися»; *зачервонїти* (1, с. 297) «почервоніти»; *зачервонїватися* (там само) «червоніти, пофарбуватися в червоний колір»; складний дериват *чирвонобарвяный* (2, с. 481). Похідні від кореня **čьrv-* свідчать про активне побутування розглядуваного кореня.

Зі значенням «червоний» у середньоукраїнський період виявлені номен *червчат(ый)* (2, с. 478) «пурпуровий»; книжне запозичення *пурпуровый* (2, с. 258) «пурпуровий, багрянний»; *черлений* (2, с. 484) «яскраво-червоний»; *шарлатъ* (2, с. 487) «багрянниця, яскраво-червона тканина»; *шарлатный* (там само) «яскраво-червоний, пурпуровий»; *мумя* (1, с. 439) «червона фарба».

Група *синього* кольору (від кореня **si-/sei-*) представлена сімома лексемами: *синятына* (2, с. 320) «синець»; *блаватный* (1, с. 55) «із шовкової голубої тканини»; *блаватъ* (там само) (ст.-чес. *blavaty*, нім. *blau*) «шовкова голуба тканина»; *блакитній* (1, с. 56) «голубий»; варіант *блокутний* (1, с. 58); *блакитносвѣтлый* (1, с. 56) «світло-голубий»; *лазуровый* (1, с. 396) «світло-голубий» (номен *лазурь* був запозичений із арабської через посередництво середньогрецької мови).

Номен *жовтий* був маловживаним розглядуваного періоду. Виявлено лише кілька похідних іменників і прикметників. Наприклад: *жовтяниця* (1, с. 253) «жовтуха»; варіант *жолтяница* (там само) «жовтуха»; *жолтавый* (1, с. 254) «жовтуватий»; *жолтость* (там само) «жовтизна».

Подидуємо поодинокі похідні від кольоратива *зелений* (ця лексема походила із праслов'янської мови): *озеленити* (2, с. 36); *зеленость* (1, с. 319) «зеленість, зелений колір; зелень»; *зеленїтися* (там само) «зеленіти».

Номен *брунат* здавна передавав коричневий колір: *брунатный* (1, с. 70) «темний (про колір)»; *бурнатный* (1, с. 76).

Зафіксовані середньоукраїнського періоду нові групи кольорів – *фіолетового* та *оранжевого*. Зокрема, побутували на позначення фіолетового кольору номени *фіалковий* (2, с. 454); *хвіялковий* (2, с. 461). Для передачі жовто-червоного (оранжевого) кольору виявлена група лексем: *помаранчовий* (2, с. 163) «апельсинний, оранжевий»; *рудо-жолтый* (2, с. 299) «жовто-рудий»; *жолтогорячий* (1, с. 254) «оранжевий».

Для передачі не власне кольору, а його інтенсивності, насиченості, яскравості або поєднання кольорів виявлені лексеми *прзрочистый* (2, с. 212) «прозорий»; *прзрочистость* (там само) «прозорість»; *прозрочистый* (2, с. 246) «прозорий»; *ясносвітлый* (2, с. 512) «який яскраво світить»; *ясность* (там само) «світло, блиск»; *блескь* (1, с. 57) «блиск; денне світло»; *перхстый* (2, с. 105) «строкатий»; *пестротина* (там само) «строкатість, різнокольоровість» та варіант *пстротина* (2, с. 255) «строкатість»; зі значенням «блідий, жовтуватий» номени *блhdость* (1, с. 58) «блідота»; *блhdый* (там само) «блідий»; *блhdити* (там само) «бліднути»; *зблeднhлый* (1, с. 300) «зблідлий»; *зблhdнути* (там само) «побліднути».

Засвідчений у «Матеріалах...» широкий спектр менш продуктивних лексем на позначення кольору. Примітною рисою є значна кількість вторинних назв кольорів, утворених за вторинною подібністю до предметів і явищ навколишнього світу. Наприклад: *папужастый*, *папужий* (1, с. 84) «жовто-зелений»; *цеглястий* (2, с. 469) «цегляного кольору»; *барщовый* (1, с. 44) «світло-червоний»; *гранатовый* (1, с. 188) «темно-синій»; *канаровый* (1, с. 356) «жовтий»; *капаровый* (1, с. 357) «каперсовий; (про колір) темно-зелений»; *карбункуловый* (1, с. 358) «темно-червоний» (див. *карбункуль* «рубін або гранат найкращого сорту, темно-червоний; взагалі дорогий камінь»); *кармазиновый* (там само) «темно-червоний, малиновий» (пор. *кармазинь* «колір, фарба темно-червона, малинова; тканина, пофарбована в кармазин»). Часто такі лексеми передають змішані кольори, засвідчують дифузні явища.

Аналізованого періоду зафіксовано низку кольоролексем на позначення масті тварин, переважно коней. Часто вживаними на позначення масті тварин були номени *вороний*, *рижый*. Наприклад: *половый* (2, с. 160) «жовта-білий»; *чальый* (2, с. 474) «сіро-коричневий»; *шпаковатый* (2, с. 500) «рудувато-буланий»; *глинястый* (1, с. 175) «кольору глини (масть)»; *вильчастый* (1, с. 101) «мастю подібний до вовка, сірий»; *лисоватый* (1, с. 403) «рудуватий, буланий»; *мышатый* (1, с. 443) «мишастий колір» (див. конь шерстю мышатый); *перистый* (2, с. 103) «що має по чорному полю білі поперечні смуги (про масть худоби)». З-поміж гіпологічних назв часто траплялися складні деривати: *рижоперхстый* (2, с. 272) «про масть: з білими поперечними смугами на рудому полі»; *сивострокатый* (2, с. 319) «рябий»; *червонофарбованный* (2, с. 478) «рудой масті»; *буланострокатый* (1, с. 73) «буланий у смугах»; *воронострокатый* (1, с. 115) «вороний у смугах». Деякі з назв масті коней (*карий*, *буланий*) запозичені з тюркських мов.

Отже, джерелами виникнення кольороназв є полісемія (використання предметів, об'єктів природи з певним забарвленням для утворення нових назв кольору); лексико-морфологічні засоби (складні слова, спеціальні слова для передачі відтінків); запозичення. Свідченням високої валентності кольорономенів *білий*, *чорний*, *червоний* є низка похідних, складних дериватів, синонімічних рядів. Найменування змішаних кольорів (*папужастый*, *сивий*) засвідчують дифузні явища в мові. Привертають увагу кількісні показники: назви *чорного*, *білого*, *жовтого* кольорів представлені переважно одним кольоропозначенням, тоді як *синього*, а особливо *червоного* – низкою. Праслов'янською спадщиною є основні назви мастей тварин, деякі запозичені з тюркських мов. За походженням одні лексеми

сягають індоєвропейського періоду (*білий, чорний, червоний*), інші – утворені на ґрунті праслов'янської, староукраїнської мов (*синій, сірий, зелений*), середньоукраїнського періоду (*кармазин, карбункуловий, борщовий*) або є запозиченими в різний час з інших мов (*буланий, шарлатовий, пурпурний* тощо). Мовна традиція XIV–XVIII ст. засвідчує активне використання кольороназв, відомих іще в XI–XIII ст., що є показником високого ступеня збереження спільнослов'янського лексичного шару в аналізованій групі. У XVI–XVII ст. істотно збільшується кількість кольоролексем за рахунок нових номенів, похідних та запозичень. До кінця XVII ст. остаточно сформувалася лексико-семантична група кольоропозначень, крім групи змішаних кольорів (*коричневий, оранжевий, фіолетовий*). Їх формування припадає на XVIII ст.

Діахронічний аналіз семантики кольороназв виявляє тенденції в її розвитку, створює ґрунт для подальшого поглибленого вивчення лексико-семантичних груп кольоронайменувань.

Література

1. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры : в 2-х т. / Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Иванов. Тбилиси : Изд-во Тбилиского ун-та, 1984. Т. 2. С. 709–714.
2. Іншаков А. Історія кольоративів української мови : дис. ... канд. філол. наук / А. Іншаков. Дніпропетровськ, 2014. 233 с.
3. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Упор. : Німчук В. В., Лиса Г. І. Київ – Нью-Йорк, 2002. У 2-х книгах.

Referenses

1. Gamkrelidze, T. V. (1984), *Indo-European language and Indo-Europeans: Reconstruction and historical-typological analysis of the proto-language and proto-culture [Indoyevropeyskiy yazyk i indoyevropeytsy : Rekonstruktsiya i istoriko-tipologicheskii analiz prayazyka i protokul'tury]* : in 2 tons. Publishing House of Tbilisi University, Tbilisi, Vol. 2, pp. 709–714.
2. Inshakov, A. (2014), *History of coloring of the Ukrainian language [Istoriya kol'oratyviv ukrayins'koyi movy : dys. ... kand. filol. nauk]*, Dnipropetrovsk, 233 p.
3. Timchenko, E. (2002), *Materials for the dictionary of the written and book Ukrainian language XV–XVIII centuries. [Materialy do slovnyka pysemnoyi ta knyzhnoyi ukrayins'koyi movy XV–XVIII st.]*, Kyiv – New York, in 2 books.

И. А. Иншакова,

*Криворожский государственный педагогический университет,
кафедра украинского языка;*

А. Е. Иншаков,

*Криворожский государственный педагогический университет,
кафедра дошкольного образования*

ЦВЕТОВАЯ ПАЛИТРА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Статья посвящена актуальной проблеме формирования системы цветообозначений, в частности среднеукраинского периода. Установлены основные источники возникновения цветообозначений: полисемия, лексико-морфологические средства, заимствования. Языковая традиция XIV–XVIII вв. свидетельствует об

активном использовании цветообозначений, известных еще в XI–XIII вв., является показателем высокой степени сохранения общеславянского лексического слоя в анализируемой группе. Доказано, что к концу XVII в. окончательно сформировалась лексико-семантическая группа цветообозначений.

Ключевые слова: цветонаименование, дериват, цветономен, лексема, производные, лексико-семантическая группа, среднеукраинский период.

I. O. Inshakova,

*Krivoy Rog State Pedagogical University,
Department of the Ukrainian language;*

A. E. Inshakov,

*Krivoy Rog State Pedagogical University,
Department of Preschool Education*

COLOR PALETTE OF THE MIDDLE AGES

In linguistics, the attention of linguists constantly attracts the question of the history of the formation and development of individual thematic groups at different stages of the language, in particular, the interest of researchers to the history of color names has increased considerably. In general, the diachronic study of color names, in particular the Middle Ukrainian period, is important for the formation process, the functioning of the subject group under consideration, and the identification of the regularities of the formation of the historical lexicology of the Ukrainian language in general. This led to the choice of the topic of the article and its relevance. The purpose of the article is to determine the specificity of the existence of Ukrainian nomens for the designation of the colors of the Middle Ukrainian period. The object of the study is the lexical-semantic group of color names. The subject is the functioning of this thematic group, revealing the patterns of registration of groups and microgroups of color names. Methods of research are predetermined by the purpose and tasks put in the article. The main ones are descriptive with its universal methods of observing, systematizing and interpreting linguistic facts and phenomena, studying the structure of semantic color filling, and the method of statistical calculations. Divergent materials point to the specifics, the national originality of the Ukrainian language, and substantiate the tendencies of the evolutionary formation of the lexical-semantic group of color names, testifying to its steady development.

The sources of the occurrence of color titles are polysemy (the use of objects, objects of nature with a certain color to create new color names); lexical-morphological means (complex words, special words for the transmission of shades); loan. The proof of high valence of color renders is white, black, red is a series of derivatives, complex derivatives, synonymous rows. The name of the mixed colors is evidenced by diffuse phenomena in the language. Quantitative indicators are drawn to attention: the names of black, white, and yellow are mainly represented in one color, while blue, and especially red, is low. The Proto-Slavic heritage is the main names of animals, some borrowed from the Turkic languages. Originally, some tokens reach the Indo-European period (white, black, red), others are formed on the grounds of the Proto-Slavic, Old Ukrainian languages (blue, gray, green), the middle-Ukrainian period, or borrowed at different times from other languages. The linguistic tradition of the XIV–XVIII centuries. testifies to the active use of color names known in the XI–XIII centuries, which is an indicator of the high degree of preservation of the Common Slavic lexical layer in the analyzed group. In the XVI–XVII centuries. the number of colourlexes

increases significantly due to new nominations, derivatives and borrowings. By the end of the XVII century finally formed a lexical-semantic group of color attributes.

Diachronic analysis of semantics of color names reveals trends in its development, creates a ground for further in-depth study of lexical-semantic groups of color names.

Key words: color name, derivative, lexeme, lexico-semantic group, middle-Ukrainian period.